

Od samoupravnog socijalizma do ortačkog kapitalizma: društveno-ekonomski razvojni put mlade hrvatske države

Levačić, Maria

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:623629>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za sociologiju

**Od samoupravnog socijalizma do ortačkog
kapitalizma: društveno-ekonomski razvojni put
mlade hrvatske države**

Završni rad

Mentor: Dr.sc. Erik Brezovec
Autor: Maria Levačić

U Zagrebu, rujan 2022.

SAŽETAK: Političke promjene 1989. i 1990. godine na prostoru bivše Jugoslavije rezultirale su konačnim povijesnim slomom jednog modela i jedne ideje-utopije. Ireverzibilan raspad samoupravnog socijalizma praćen fragmentacijom jugoslavenskog društva uoči rastućeg agresivnog impulsa srpskog nacionalizma, hrvatsko društvo dovodi u nezavidnu poziciju trostruke tranzicije – gospodarske, političke i društvene. Kontekst novonastale nacionalne države, uspostavljene raspadom jugoslavenske federacije, rata, razaranja, nacionalne euforije i otvorenog nacionalizma pokazat će se odlučnim u evoluciji hrvatskog tipa kapitalističkog tržišnog društva. Vjera u tržišnu ekonomiju, u Hrvatskoj kao i u ostalim postsocijalističkim zemljama pokazala se izrazito snažnom, te je u isto vrijeme bila praćena visokim očekivanjima ekonomskog poboljšanja na individualnom nivou. Međutim, ono što je uistinu oblikovalo tranzicijsku zbilju Hrvata jest kolektivna shizoidnost - izražena istodobnim prihvaćanjem tržišnih zakonitosti - u nadi da je životni standard Zapada na dohvat ruke - i žestokim protivljenjem društvenim nejednakostima koje su njihov sastavni dio. Iako se formalno-institucionalni ustroj Hrvatske od devedesetih temelji na demokratskim vrijednostima, praksa vladanja i javnopolitički diskurs političke vlasti u mnogočemu su obilježeni vrijednostima tradicijskog kompleksa i nedemokratičnošću, što je jedno od ključnih proturječja tranzicije hrvatskog društva, čijim reperkusijama svjedočimo i danas.

KLJUČNE RIJEČI: samoupravni socijalizam, ekonomija i politika tranzicije, postsocijalistička problematika, ortački kapitalizam

SADRŽAJ

UVOD	4
1. JUGOSLAVENSKA KRIZA	
1.1. Slom samoupravnog socijalizma – propast savršenog projekta ili konac jedne utopije?	5
1.2. Fragmetacija jugoslavenskog društva – od bratstva i jedistva do bratoubilaštva	7
2. ČIŠĆENJE ZVANO TRANZICIJA	
2.1. Gospodarska tranzicija	9
2.2. Politička tranzicija	11
2.3. Kulturna tranzicija	13
3. REPERKUSIJE <i>ad hoc</i> TRANZICIJE	16
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	18
LITERATURA	19

U višestoljetnoj burnoj, dinamičnoj, proturječnoj i turbulentnoj povijesti Hrvatske prošlo dvadeseto stoljeće ima posebno veliko značenje (Vojnić, 2013). Snažni ideološki potresi slični državnim udarima (izmjena radićevske, ustaške i komunističke ideologije; najprije u staljinističkoj, zatim u samupravnoj varijanti) praćeni su povelikim zaokretima u funkcioniranju ekonomskog, političkog i kulturnog sustava (Županov, 1995). Ipak, kada je riječ o realitetu suvremene hrvatske države koji živimo danas, pod posebnu se lupu moraju staviti devedesete, vjerojatno jedno od najproturječnijih desetljeća u našoj povijesti (Vojnić, 2013). Naime, što će se u zemlji dogoditi nakon prvih višestranačkih izbora na jugoslavenskom sjeverozapadu, 1990. nitko nije mogao sa sigurnošću tvrditi. Sve su opcije i dalje bile otvorene, pa čak i ona koja se sada doima potpuno apsurdnom: restauracija »realnog socijalizma« na kineski način. No, jedno se činilo sigurno, piše Županov (1995): ni u kojem slučaju neće doći do pokušaja restauracije društveno-ekonomskog sustava poznatog pod etiketama »integralno samoupravljanje«, »socijalističko samoupravljanje«, i »samoupravni socijalizam«. Njegovo je raspadanje bilo ireverzibilno. Bez obzira na to, vrlo često na razini zdravog razuma i svakodnevnog diskursa, mogli smo (i možemo još uvijek) čuti sljedeće: samoupravni je socijalizam kao projekt dobar, čak i savršen, ali nije »zaživio«, nije se realizirao u praksi (Županov, 1995). Ali, *zašto projekt nije zaživio?* Ili još važnije, *što smo iz njegovog (ne)uspjeha naučili?*

Nadalje, istodobno sa snažnim promjenama u ekonomskom okruženju, otvaraju se, barem za hrvatski narod, neka nova pitanja. U prvom redu »nacionalizam«, što je zapravo pojam-kišobran za nacionalni identitet, nacionalnu ideologiju i homogenizaciju, nacionalni pokret, »nacionalni interes« kao letimizacijski proces nove političke klase (Županov, 1995). Kontekst novonastale nacionalne države, uspostavljene raspadom jugoslavenske federacije, rata, razaranja, nacionalne euforije i otvorenog nacionalizma pokazat će se odlučnim u evoluciji hrvatskog tipa kapitalističkog tržišnog društva. Tako je hrvatska tranzicijska politika tijekom 90-ih godina dobila svoju specifičnu aromu ortakluka, nepotizma, korupcije, državnog klijentelizma, instrumentalizacije države u partikularne svrhe i pompoznosti (Franičević, 2002). S obzirom na navedeno, od devedesetih pa do danas sociolozi, ekonomisti i politolozi napisali su brojne radove na temu pretvorbe, privatizacije i tranzicije (Franičević, 2002; Cifrić, 1996; Lalović, 2000; Štulhofer, 2000; Klepo et. al., 2017), ali tema tranzicije i dalje ostaje aktualna – napose jer je tranzicija odrađena polovično, *ad hoc*. Zbog *ad hoc* tranzicije je i uspostavljen ekonomski sustav u kojem je dio ekonomskih aktera ovisan o političkim akterima kroz korupcijske prakse, čime se uvelike smanjuje povjerenje na tržištu koje je od velike važnosti za normalno funkcioniranje kapitalizma i demokratskog sustava. Prakse koje karakteriziraju ortački kapitalizam i trideset godina nakon početka tranzicije i dalje se mogu prepoznati, što na lokalnoj, što na državnoj razini (Tustić, 2021.; Klepo et.al., 2017).

Dodatno, činjenica koju Peračković (2000) ističe jest da su posljednja desetljeća po mnogo čemu bila razdoblje globalnih društvenih promjena (obilježena dvama vrlo konkretnim datumima "velikih rušenja": padom Berlinskoga zida i rušenjem zgrada Svjetskoga trgovinskog centra), pa je tranzicija kao takva svakako važna tema za sociološku analizu, bez obzira na rasprave o trenutačnom "akademsom statusu" sociologije tranzicije. Štoviše, u konkretnom povijesnom i sociohistorijskom razvojnom modelu postkomunističkih zemalja bivše Jugoslavije fenomen tranzicije traži dodatno razumijevanje i interpretaciju, ali i

involviranost akademske zajednice, poglavito zbog problematike koju detektira Hromadžić (2020) - umjesto bajki o liberalnim vrijednostima demokracije i prosperiteta u tržišnoj ekonomiji, kroz ratovima obilježeno razdoblje koje je poslužilo kao brutalna markacija prvobitne akumulacije i restauracije kapitala, mi još uvijek tražimo put do istine o našoj tranziciji. Dakle, u referentnim okvirima sociološko istraživanje fenomena tranzicije predstavlja analizu centralnih procesa društvene promjene ne samo u ekonomskoj, već i u kulturnoj i političkoj sferi; što se za mladu hrvatsku državu nameće kao središnji pojam definiran u širem smislu kao proces društvene promjene, kako društvene strukture tako i društvenih vrijednosti, s ciljem stvaranja nove strukture i novih društvenih vrijednosti.

Iz tako definiranoga problema u ovom se radu razmatraju sljedeća pitanja: Kakva je danas vrijednosna prtljaga što smo je naslijedili iz tradicionalnog i socijalističkog društva sa stajališta njegove funkcionalnosti i kakve su šanse postkomunističkog društva u realizaciji tranzicije i strukturne transformacije? I najvažnije, kako u suvremenoj Hrvatskoj funkcionira društveni sporazum o promicanju tržišta i demokracije, učinkovitosti i jednakosti, rasta i prava, blagostanja i pravde?

1. JUGOSLAVENSKA KRIZA

1.1 Slom samoupravnog socijalizma – propast savršenog projekta ili konac jedne utopije?

U jugoslavenskoj političkoj ekonomiji kao fundamentalna karakteristika zasnivanja socijalističkog samoupravnog sistema uvijek je isticana važnost eksperimentiranja s plansko-tržišnom ili tržišno-planskom organizacijom (Kovač, 2012). Naime, za razliku od svih drugih socijalističkih zemalja, (posebno SSSR-a), u kojima je realni socijalizam nastao na temelju negacije i tržišta i demokracije, pravni model socijalizma zasniva se na vjeri u radničku demokraciju, društveno vlasništvo i samoupravljanje uz usmjeravanje koje je provodio Savez komunista (Vojnić, 2010). Štoviše, jugoslavenska samoupravna ideologija, koja predstavlja mješavinu ideja mladog Marxa (u prvom redu samoupravljanja i teorije alijenacije), te elemente Proudhonova i anarhističkog učenja (Bakunjin), bila je sastavni dio jugoslavenskog projekta (Županov, 1995) koji se želio distancirati od zapadnog modela ekonomije i u samoupravljanju pronaći takozvani „treći put“ (Cvjetičanin, 1991). Ideja je bila da se spontani mehanizmi tržišta koji fundamentalne probleme društva tješavaju „ex post“ mogu u uvjetima društvenog vlasništva rješavati „ex ante“ i na taj način neutralizirati sve one negativne pojave koje nastaju u stihiji tržišnog poslovanja (Boras, 2013).

Pojava modela samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji privukla je veliku pozornost svjetske znanosti i svjetske politike. U svojoj knjizi »Politička ekonomija socijalizma«, koja je 1982. u SAD-u bila proglašena knjigom godine, Branko Horvat (1982) prosuđuje da samo model socijalističkog samoupravljanja zaslužuje naziv „socijalistički“. Svekoliki interes još je posebno povećan kad je taj model počeo ostvarivati veoma zadovoljavajuće razvojne performanse. Ostvarujući visoke stope rasta BDP-a (među najvišim u svijetu), Hrvatska je veoma brzo po kriterijima Ujedinjenih naroda uvrštena među deset novoindustrijaliziranih zemalja svijeta. Promatrajući ekonomski razvitak Hrvatske tijekom čitavog niza proteklih

stoljeća, može se veoma lako zamijetiti da je ona svoj razvojni boom ostvarila upravo u četrdesetgodišnjem periodu (1950. – 1990.) samoupravnog socijalizma (Vojnić, 2013). U cijeloj Jugoslaviji od 1947. do 1985. godine društveni je proizvod bio uvećan 7,2 puta (po stanovniku 4,9 puta), dok je prosječni privredni rast bio 5,4 posto (Statistički prikaz, 1986).

Logika je bila jednostavna. Ako Jugoslavija pripada grupi zemalja koje su ostvarile najbrži privredni razvoj, onda je to rezultat i dokaz efikasnosti samoupravnih socijalističkih institucija i najdubljih promjena u svim sferama društvenog života. Međutim, problem je nastao u interpretaciji podataka i mogućnosti kritičke komparativne analize (Kovač, 2012). Još u ranim 1980-ima hrvatski su ekonomisti (slično slovenskima i srbijanskima) samoupravnu ekonomiju označili kao kočnicu ekonomskoga razvitka koja sputava poduzetništvo i inovativnost na kojima se temelji tržišno gospodarstvo, kao neusporedivo učinkovitije (Županov, 1983.; Korošić, 1988.). Kritički nastrojen bio je i sociolog Rudi Supek (1971) koji u svom radu »Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma« objavljenom u časopisu Praxis piše: »Jugoslavensko radničko samoupravljanje navršilo je dvadeset i jednu godinu. To je doba zrelosti. U životu se pojedinca pretpostavlja da je sposoban doista da upravlja sam sobom. Da li je to slučaj i s našim samoupravnim društvom?«

Analitički produbljene statističke serije i analize ne daju tako jasne slike o društvenom razvoju. To najbolje pokazuju i realna ciklička privredna kretanja u razdoblju 1947-1985. i čuveni institucionalni ciklus političko-ekonomskih reformi. Ekonomske regionalne razlike u Jugoslaviji, koje su nastale zbog različitih povijesnih razvojnih putanja, u cijelom su se ekonomski mjerenom razdoblju socijalističke Jugoslavije (1952-1990) povećavale (Kovač, 2012; Borak, 2001). Nova Jugoslavija započela je s koeficijentom nejednakosti (Slovenija – Kosovo) od 3,5, a završila s koeficijentom od 7,8 (Vojnić, 2013). Osnovno je obilježje tog vremena da nije postojala jasna struktura nadležnosti ekonomskih politika na razini federacije i republika, određenih privrednih grana i poduzeća. Etatizam je, slično kao samoupravni model, u osnovi bio dosta zatvoren i sklon partikularnostima, dok je tržišna integracija ostala nedovoljno definirana na operativnoj razini ekonomskih funkcija i politika (Kovač, 2012). Koliko je samoupravni socijalizam iznevjerio očekivanja i domaćih reformatora i inozemnih simpatera, govore dva temeljna podatka: 1) nije ni u čemu izmjenio oligarhijsku distribuciju moći u poduzeću, čak su oligarhijske tendencije u posljernjem razdoblju još i pojačane 2) samoupravljanje nije izmjenio autoritarnu kulturu poduzeća. Dakle, performanca sustava, čak i na mikrorazini, bila je ništavna. Naravno da onda performanca ni na makrorazini nije mogla biti bolja: distribucija je moći oligarhijska – teritorijalna decentralizacija nije promijenila taj obrazac, a politička kultura bila je i ostala mješavina seljačkog egalitarizma i plemenskog autoritarizma (Županov, 1995).

Nadalje, Županov (2002) piše da iako je najveća reforma socijalizma zapravo i započela u socijalističkoj Jugoslaviji, i tu ostavila najviši domet, pokušaj nije uspio jer je očito da su interesi politokracije i radništva konvergirali u smislu održavanja ekonomskog i socijalnog *statusa quo*. Za radnike su njihovi uži socio-ekonomski interesi bili važniji od stvarnog sudjelovanja u političkoj moći, a za politokraciju održanje političkog monopola, kao apsolutni prioritet, bilo je važnije od privredne efikasnosti. Na toj sukladnosti interesa bila je moguća pogodba, odnosno »društveni ugovor«. Dakle, samoupravljanje je bilo organizirano kao

koalicija između političke birokracije i tradicionalne radničke klase. Radnici su imali zajamčeno radno mjesto i osobni dohodak, a pred njih nije bio postavljen imperativ kvalitete u proizvodnji (Županov, 1989).

Pokušaj da se administrativnom odlukom uvede tržište bez značajnih izmjena institucija, da se liberaliziraju cijene uz postojeće monopolističke strukture tržišta i delegiraju odluke o raspodjeli na menadžerske strukture bez bazičnih kontrolnih mehanizama korporativnog upravljanja već na razini jednostavne političko-ekonomske analize pokazuje da taj institucionalni sistem nije logički konzistentan i da ne može djelovati. Glavna je politička iluzija bila u tome što je tadašnja ekonomska reforma rješenja tražila u promjenama ekonomskih politika, manje u promjenama ekonomskog sistema i pravca strateškog razvoja, a još manje u izmjeni političkog sustava i vodećih političkih elita (Kovač, 2012; Kovač 1990).

Galbraith (1980) je iznio zanimljivu tezu kako je za razumijevanje Jugoslavije važnije poznavanje ekonomskog položaja i političkih aspiracija Srba, Hrvata i Slovenaca prije nastanka prve i druge Jugoslavije nego sama pripadnost kraljevini ili kasnijem komunističkom uređenju. Jugoslavija je poslije II. svjetskog rata bila zemlja velikih različitosti, s jednom vodećom partijom, ideologijom i državnim aparatom, dvije azbuke/abecede, tri velike religije, četiri jezika, pet nacija i šest republika. Stoga, osnovno političko-ekonomsko pitanje Jugoslavije nikada nije bilo kako napraviti efikasan ekonomski sistem, nego kako postići političku integraciju kroz njezinu federativnu institucionalnu strukturu (Kovač, 2012). Partijska je politika nacionalno pitanje od samog početka povezivala s ekonomskim pitanjima razvoja, politička ravnopravnost ovisila je prvenstveno o ekonomskoj jednakosti. Partijsko je rukovodstvo ideologiju "bratstva i jedinstva" politički podredilo ekonomskom razvoju, a ne drugim aspektima političke demokratizacije federativne države. Socijalistička Jugoslavija nije nastala iz ekonomskih, nego više iz političkih razloga, međutim normativni institucionalni sistem ni u Kraljevini Jugoslaviji ni u drugoj Jugoslaviji nije ponudio dugoročno stabilna političko-ekonomska rješenja (Kovač, 2012). Dakle, iz navedenog je jasno kako je samoupravljanje oblikovalo društvo koje je bilo ekonomski neuspješno, i što je još važnije, fragmentirano (Katunarić, 1988). Samoupravni projekt koji ne niče iz društvene prakse i realnih društvenih odnosa ne može se »realizirati«. Za to nije kriv narod ni politička birokracija, već je realizacija projekta teorijski neutemeljena i nemoguća (Županov, 1995).

1.2. Fragmentacija jugoslavenskog identiteta- Od bratstva i jedinstva do bratoubilaštva

Često se može (na)ćuti teza kako raspadu Jugoslavije treba pristupiti kroz multifaktorijalnu subjektivnu analizu koja bi trebala razumjeti aktere i njihove intencije, te pritom uključiti više činilaca i izbjegavati presuđivanje akterima. Iako se ovome nema što metodološki prigovoriti, uvijek ostaje upitno koliko je to moguće izbjeći. Ili je dvojba prisutna u društvenim znanostima, ona koju je tako pregnantno izrazio sociolog Becker (»Na čijoj smo strani?«), nezaobilazna? To naravno ne znači izravno svrstavanje na nečiju stranu, već strukturalno-subjektivnu poziciju autora, koji u interpretaciju uvijek unosi svoju paradigmu, svoje viđenje problema, socijalizacijske dosege (i limite) i tako i nehotice presuđuje i ocjenjuje ljude i događaje (Babić, 2003).

Najprije, valja podsjetiti na činjenicu kako druga, komunistička Jugoslavija, nije stvorena na liberalnodemokratskom konceptu narodne suverenosti. Njen se narod, koji je bez sumnje postojao, konstituirao iz jednog bitno drugačijeg demokratskog načela – onog revolucionarnog (Buden, 2003). Premda »socijalistička utopija« i »jugoslavenska utopija« nastaju povijesno odvojeno, one se u tijeku partizanskog rata spajaju i nakon toga dijele zajedničku sudbinu. Kad je propala partija kao diuemurg »socijalističke utopije«, morala je propasti i jugoslavenska država kao utjelovljenje »jugoslavenske utopije« (Županov, 1995). Rušenjem komunističkog bloka nestaju svi oni elementi koji su opravdavali postojanje Jugoslavije – samoupravljanje, nesvrstanost i neovisan položaj između Zapada i Istoka (Sekulić, 2003; Sekulić, 1992). To je u siječnju 1990. bilo jasno svima osim premijeru Anti Markoviću, koji nakon raspada SKJ na XIV. kongresu izjavljuje da usprkos razlazu Partije jugoslavenska država ostaje (Županov, 1995).

Sa sociološkog stajališta, za opstanak multinacionalne političke zajednice moraju se ostvariti barem tri bitna uvjeta: 1) moraju postojati neke ujedinjujuće ideje (ideologije) 2) mora biti razvijena mreža primarnih društvenih odnosa između pripadnika različitih etnikuma na mikrosocijalnoj razini (»suživot«) 3) treba formirati zajednički identitet (Županov, 1995). Razmotrimo pobliže te uvjete.

Prema shvaćanjima mnogih znanstvenika u svijetu i kod nas, jedan je od najboljih radova o temi problema nacionalnoga pitanja u bivšoj zajedničkoj državi napisao je Josip Broz Tito u svojem radu pod naslovom »Nacionalno pitanje u svjetlu narodno-oslobodilačke borbe« koji je objavljen u listu »Proleter« u vrijeme Narodnooslobodilačkoga rata godine 1942. Razumijevanje nacionalnoga pitanja i u Kraljevini Jugoslaviji, i poslije u Titovoj Jugoslaviji, pa i danas, kada su još uvijek u našem i širem političkom ozračju prisutni problemi o kojima je Tito pisao još davne godine 1942., pretpostavlja određeno predznanje o sličnostima i razlikama u karakteru nacionalizma bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Sličnosti su u tome što je nacionalizam većine republika zasnovan na potrebi borbe za brži ekonomski razvitak. Razlike se odnose samo na karakter srpskoga nacionalizma. On, pored borbe za brži ekonomski razvitak, uključuje i stav da svi Srbi moraju živjeti u istoj državi i da Kosovo mora biti srpsko. To je pravi razlog kojim se objašnjava tako duga i mukotrpa borba za Ustav iz godine 1974., jer su avnojevske granice priznavali svi bez sjene i ostatka, osim Srbije (Vojnić, 2010).

Miloševićevim dolaskom na vlast i prisvajanjem ideje jugoslavenstva od strane njegove »klike«, kod nesrpskih naroda dvojba između razdvajanja i održavanja Jugoslavije sve se više pretvara u dvojbu bivanja pod srpskom kontrolom ili izbjegavanja iste pod nacionalističkim vodstvom svoje republike (Sekulić, 2003; Sekulić, 1992). Time pokušaj realizacije ideje Velike Srbije sustavno uništava socijalno tkivo zajedničkog života Hrvata i Srba zasnovano na primarnim društvenim odnosima. Županov (1995) stoga zaključuje kako su socijalni mehanizmi (najčešće mješoviti brakovi) koji su *de facto* proizvodili jugoslavenski identitet zaustavljeni, dok je rat uništio društvenu osnovu zajedničkog života. Napoljetku, i borba oko državnog poretka i teritorija (»kolektivno dobro«, Katunarić, 1988) dovela je do raspada mreže primarnih socijalnih odnosa (brak, susjedstvo, prijateljstvo kao individualna dobra). Tradicionalni nacionalistički projekti, koji su tijekom razdoblja komunističke modernizacije bili gurnuti na rub, pojavljuju se kao jedina održiva alternativa (Sekulić, 2003; Sekulić, 1992).

Nakon svega navedenog jugoslavenstvo se u percepciji nesrpskog stanovništva pretvorilo u »crnu rupu« u koju se nesrbi mogu utjerati samo golom silom. U Hrvatskoj se 1961. godine 1,9% stanovnika izjasnilo kao Jugoslaveni, a 1981. bilo ih je 8,2%. Godine 1991., uoči raspada Jugoslavije i rata, taj je udio pao na 2,2% (Sekulić, 2003; Sekulić, 1997). Jugoslaveni nisu nestali ili iseljeni s područja Hrvatske. Oni su primjer etničkog samočišćenja, odnosno autodejugoslavenizacije. Uslijed nagle promjene društvenih i političkih okolnosti, spontano je došlo do napuštanja jugoslavenskog identiteta (Mišur, 2020). Neviđena razaranja, ubijanja i etničko čišćenje čine se pod zastavom jugoslavenstva zbog čega se propast jedne ideje pokazala neizbježnom: kao što je ideja komunizma pokopana pod ruševinama Berlinskoga zida, tako je i ideja jugoslavenstva pokopana pod ruševinama Vukovara (Županov, 1995).

2. ČISTILIŠTE ZVANO TRANZICIJA

Hrvatsko se društvo raspadom Jugoslavije našlo u trostrukoj tranziciji – gospodarskoj, političkoj te kulturnoj (Vedriš i Šimić, 2008). U trenutcima kada se događa tranzicija iz jednog sustava u drugi dolazi do određene anomije jer stare vrijednosti i norme prestaju vrijediti, a nove još nisu usustavljene (Cifrić, 1996; Peračković, 2004). Kada se u tu jednadžbu doda akter, tada se stvar dodatno zakomplicira jer pojedinac koji je djelovao u jednom sustavu ne može samo tako promijeniti vrijednosti i norme koje je internalizirao, što je na primjeru tranzicije u Hrvatskoj bilo posebno vidljivo kroz prakse koje su bile slične onima iz prošlog sustava. Sa sociološkog aspekta, tranzicija je posebno interesantan proces jer tada djelovanje aktera na sustav, ali i djelovanje sustava i konteksta na aktere, postaje jasniji (Tustić, 2021). Kalanj (1995) navodi kako se u literaturi često inzistira se na komplementarnosti ekonomske, političke i kulturne dimenzije promjena, dok se u zbilji se njihov status znatno razlikuje. Dapače, njihovo oblikovanje može čak ići u disparatnim pravcima. Ekonomska preobrazba, primjerice, može ići u pravcu »čistog« liberalizma, politička u pravcu »jake države« ili izvršne vlasti, a kulturna pak u pravcu hibridne kombinacije kolektivizma i individualizma (Kalanj, 1995). Time se zapravo potvrđuje poznata teza Daniela Bella, izrečena prije dvadesetak godina, prema kojoj proturječnu strukturu razvijenih društava karakterizira disparatan odnos između ekonomske, političke i kulturne racionalnosti, što drugim riječima znači da je tranzicija, to jest tek otvoreni proces kapitalističke modernizacije, nemoguća kao homogeni proces (Kalanj, 1995; Bell, 1976).

2.1 Gospodarska tranzicija

Kad je socijalizam bio definitivno mrtav, nametnulo se pitanje: što sada? Povratak u kapitalizam? Da, ali kakav i kojim putem? (Županov, 1995). Govoreći o obilježjima ekonomije u tranziciji, Calvo i Frenkel (1991) opisuju tranziciju kao razdoblje u kojem zemlja još uvijek ima više karakteristika planske privrede nego tržišne, što Dubravčić i Dujšin (1991) nazivaju *tranzicijskim sindromom*. Naime, bez obzira na postojeći politički i zakonski okvir za razvoj tržišne privrede, glavna obilježja tranzicijskog sindroma su ekonomska kriza, makroekonomska nestabilnost i nepotpuno funkcioniranje tržišta. Jušić (1999) smatra da je najvažnije obilježje ekonomske tranzicije zapravo *ekonomska revolucija*, tj. prekid s politikom reforme koja je obilježavala kraj 80-ih u bivšim socijalističkim zemljama. Prema tome, nije riječ o mekom prijelazu, nego o radikalnoj promjeni socioekonomske strukture društva koja rezultira ekonomskom krizom. Ukratko, ekonomski model tranzicije podrazumijeva prije

svoga promjenu političkoga i pravnog okvira koja će omogućiti prijelaz iz jednostranačkoga sustava s društvenim vlasništvom i planskom privredom (Peračković, 2004).

Proces privatizacije započeo je u Jugoslaviji 1988. godine kada je osnivanje privatnih poduzeća bilo moguće bez uvjeta, a »Zakon o privatizaciji« godinu dana kasnije omogućio je, osim toga, i pretvorbu postojećih poduzeća u privatna (Kušić, 2007). Prvi detaljan uvid u tijek procesa privatizacije u Jugoslaviji daju autori iz zapadnih zemalja (Haramija i Njavro, 2016; Lawson, 2010). Navode da privatizaciju provodi ponajprije komunistička nomenklatura, pri čemu se bivše komunističke partije iznenađujuće brzo transformiraju u glasne pobornike neoliberalnog modela socijaldemokracije. Uspjehe postižu preusmjerenjem novca u privatne tvrtke i rasprodajom imovine državnih poduzeća. Pritom im pomaže posjedovanje povlaštenih informacija te politička zaštita i povezanost sa sigurnosnim službama, kao i sama prednost što su prvi krenuli u akciju. (Haramija i Njavro, 2016; Lawson 2010). Sukladno tome, potrebno je prisjetiti se kako su menadžeri u socijalizmu, i u privatnom i u društvenom sektoru, bili primorani često izbjegavati zakone, oslanjati se na neslužbeno gospodarstvo kako bi njihova poduzeća uopće preživjela, jer je i prije nego što se socijalistički sustav raspao dolazilo do čestih promjena propisa, postojale su mnoge nepotrebne regulacije te su se događali brojne nepredviđene situacije koje su onemogućavale normalno poslovanje te su socijalistički menadžeri (kao najvažniji sudionici kasnije tranzicije) u proces privatizacije ušli s vrijednosnim sustavom poslovanja kojem nije strano izbjegavanje zakona, a u tranziciji su im se otvorile brojne prilike (Klepo et.al., 2017).

Stoga je privatizacija, shvaćena kao jednokratna igra nulte sume (nekooperativno ponašanje; dobitak jednog igrača uz neminovni gubitak drugoga), postala plodno tlo za manevar najbržih i najpoduzetnijih aktera. U takvim uvjetima mnogima se činilo da je sve relativno čime etika situacije, koja podsjeća na sintagmu *carpe diem - iskoristi dan*, dobiva zamah (Jerak i Omazić, 2008). Kako bi se opisao sustav nastao nakon raspada Jugoslavije, temeljen na uskim vezama političara i poduzetnika, na korupciji i nepotizmu, na korištenju političke moći za vlastitu korist i za korist ortaka (Franičević, 2002) uz »ortački kapitalizam«, često se još koriste i sintagme kao što su: »tajkunski kapitalizam, klijentelistički kapitalizam ili kroni kapitalizam« (Franičević, 2002; Klepo et.al, 2017). Neovisno koji se naziv koristi, svakoj definiciji glavna je pretpostavka da je baziran na vezama političara i poduzetnika (Franičević, 2002; Klepo et.al., 2017).

Premda Hrvatska dijeli većinu navedenih problema, oni su, do određene mjere, i otežani i olakšani iskustvom ratnih godina. Na neki način, rat je poslužio kao djelotvorna racionalizacija, ublažavajući kritike i odgađajući rješenja (Štulhofer, 1998). Ratna je situacija omogućila specifične poduzetničke poteze i visoku toleranciju institucija na njihovo povezivanje s paralelnim tokovima mirnodopske ekonomije (Franičević, 1997). Međutim, usporavanje rekonstrukcije pravnog sustava, osobito gospodarske legislative, i zaokupljenost izvršnih organa poslovima obrane doprinijeli su širenju nelegalnih transakcija (Štulhofer, 1998). Dramatični pad realnih osobnih dohodaka, zajedno s pesimističkim očekivanjima i visokom razinom nezvjesnosti vezanom uz rat, drastično su reducirali sudjelovanje građana koji su na to imali pravo u privatizaciji (Franičević, 2002). Kao posljedicu Šakić (1999) navodi da je proces privatizacije u Hrvatskoj, u kontekstu općeg poimanja pravednosti

većine hrvatskih građana, njihovih očekivanja u pogledu primjene pravednog načela raspodjele, izazvao opće nezadovoljstvo i mišljenje da je privatizacija tekla po nepravednim načelima i polučila nepoželjne i nepravedne učinke. Javnost doživljava privatizaciju nelegitimnom i počesto nezakonitom, a pojedince koji su se u tom procesu vodili moralnim načelima uglavnom gubitnicima, te poduzetnike naprosto oportunistima (Šakić, 1999). Po mišljenju javnosti, krajnji učinak privatizacije stvaranje je poslovnih carstava nekolicine tajkuna na štetu zaposlenika i ostalih građana, a modernizacija društva, tržišna privreda i povećanje efikasnosti poduzeća nisu uopće ostvareni (Peračković, 2000). Građani smatraju da je trebalo podijeliti ili uz popust prodati javna dobra radnicima i svim građanima, a ne prodavati uz popuste ili dodjeljivati manjinskoj političkoj eliti i direktorima privatiziranih poduzeća, kako je učinjeno. Samo 15% građana Hrvatske smatra privatizirana poduzeća uspješnijima od onih u državnom vlasništvu (Šokćević i Dugavalić, 2007).

Temeljna je postavka koja sugerira potrebu za privatizacijom da će privatni vlasnik (ili vlasnici) bolje, tj. uspješnije, voditi poduzeće nego država, zato što ima izravni interes da poduzeće kojega je vlasnik ostvaruje profit, te da će država prodajom poduzeća doći do potrebnih financijskih sredstava. Zato bi, želimo li ocijeniti uspješnost privatizacije, to ponajprije trebalo učiniti kroz dva glavna pitanja. Prvo, je li privatizacijom poduzeće završilo u vlasništvu osobe željne i sposobne razviti ga? Drugo, je li privatizacijom poduzeća država dobila odgovarajuću financijsku protuvrijednost? Nažalost, u slučaju Hrvatske, a i više tranzicijskih zemalja, odgovor na ta dva pitanja često je — ne (Haramija i Njavro, 2016).

Naposljetku, tijekom vremena postalo je vidljivo da nisu važni samo ekonomski učinak i formalne institucionalne promjene; pitanja moralne ekonomije također su izbila u prvi plan. Zaokupljeni stvaranjem školskih primjera tržišnog gospodarstva, arhitekti »washingtonskog konsenzusa« propustili su vrednovati istinsku važnost naslijeđenog socijalnog kapitala, institucija i normi u tranzicijskim društvima (Vojnić, 1999; Kraft, 1999.). Previše su olako ostavili po strani važnost pravičnosti i moralnih pitanja te ignorirali ključnu ulogu koju takva pitanja imaju u stvaranju istinske političke i moralne legitimnosti novih struktura i institucija bogatstva, vlasništva i akumulacije. Najvažniji je zaključak da privatno vlasništvo samo po sebi nije poboljšalo upravljanje poduzećima i njihovu rentabilnost, što pokazuje da sam čin privatizacije nije dovoljan uvjet za povećanje ekonomske učinkovitosti. Nužni su i demokratska struktura društvene moći, racionalna ekonomska politika na dugi rok, podizanje profesionalne kvalitete vlasnika, posloводства, konzultanata i državne administracije (Bendeković 1999; Peračković, 2004).

2.2. Politička tranzicija

Općenito je znakovito da društva nakon revolucija ili iznenadnih velikih političkih prevrata - kao što piše Vesna Pusić (1998) - ne posjeduju jasno razvijenu viziju i svijest o tome kako vladati u državi kao specifičnom obliku društvene organizacije. U sredinama u kojima demokratska tradicija i kultura nisu (bile) razvijene, a postjugoslavenski, time i hrvatski prostor, (bio) je jedna od njih, devedesetih godina pojavljuje se temeljno pitanje: kako oblikovati i uvriježiti demokratski politički sistem i demokraciju?

Iako se postsocijalistički politički sistem Hrvatske formirao kao relativno samostalna cjelina već unutar jugoslavenskoga socijalističkog okvira, ključno ustrojstvo bilo je naknadno određeno međusobnim odnosom snaga u političkom prostoru i dinamikom sukoba u Hrvatskoj i Jugoslaviji (Zakošek, 1992). Naime, Hrvatska je jedina postkomunistička zemlja u kojoj je proces demokratske tranzicije koincidirao s procesom stvaranja države i ratom. Ta su tri procesa u specifičnom međusobnom odnosu: tranzicija je omogućila ostvarenje državotvornog programa, što je izazvalo rat koji je doveo u pitanje dovršenje oba projekta (Kasapović, 1996).

Iz današnje točke gledanja, nije teško primjetiti kako su u bivšim socijalističkim republikama u kojima su prije izbora djelovali masovni »nacionalno-oslobodilački« pokreti, nakon izbora nastajali najčešće neautoritarni stranački sustavi s dominantnom strankom i bez alternativnih politika (Kasapović, 1996; Korosenyi, 1991). Međutim, takav se pokret u Hrvatskoj nakon izbora 1990. i pobjede HDZ-a nije raslojio, već pretvorio u pobjedničko »stranačko gibanje«, koje je aktivirano u skladu s političkim potrebama i interesima nove vladajuće stranke. Novouspostavljeni tip »nealternativne politike« vodio je k svojevrsnoj ideološkoj hegemoniji jedne stranke (Kasapović, 1996). U trokutu »pokret-stranka-država« nije bilo čvrstih granica: stranka je u osnovi djelovala kao labavi politički i organizacijski posrednik između pokreta i države, utječući na naizmjeničnu institucionalizaciju pokreta i deinstitucionalizaciju države. Činilo se da je uspostavljen novi obrazac politike, koji se sastojao od kombinacije stabilnosti poretka i mobiliziranja masa. Stabilnost poretka — koja je isticana kao najviša politička vrijednost i cilj — vodila je prema uspostavi »rigidnih konstitucionalnih aranžmana«, koji su zapravo povećavali rizik od velikih političkih i socijalnih potresa i pogodovali razvoju autoritarnih tendencija (Kasapović, 1996.; Holmes, 1993). Pritom je HDZ vješto koristio pozitivne političke trenutke kako bi učvršćivao svoju vlast. Tako su početkom 1992. godine (Hrvatska je tada međunarodno priznata) održani parlamentarni izbori, 1993. godine (nakon oslobađanja dubrovačkog zaleđa i akcije Maslenica) izbori za županijski dom Sabora Republike Hrvatske, 1995. godine (nakon akcije Bljesak i Oluja) parlamentarni i 1997. godine (nakon dovršenja procesa mirne reintegracije) izbori za županijski dom (Lamza Posavec, 2000).

Reducirano višestranačje, tip odlučivanja koji se može opisati kao nametanje političke volje trenutno dominantne političke snage i usvojena institucionalna rješenja (prezidencijalizam i izborni modeli) polučili su političke učinke koji su dodatno pojačali negativne značajke političkog sistema i učvrstili *autoritarno populistički politički sindrom* (Zakošek, 1992). Prema istom autoru, Hrvatska pripada skupini istočnoeuropskih zemalja u kojima nedostatak tradicije i iskustva institucionalnog razrješavanja sukoba, slabost intermedijarnih političkih i interesnih organizacija, veliki utjecaj političkog radikalizma među političkim elitama i u biračkom tijelu, nedovoljna djelotvornost vlade i uprave u odnosu na pritisak problema preprečuju uspostavljanje liberalne demokracije (Zakošek, 1992). Naposljetku, posljedica međudnosa političkih snaga u političkom sistemu Hrvatske i usvojenih institucionalnih odluka bio je vrlo visok stupanj nedjelotvornosti vlade. Pokazalo se da djelotvornost vlade umanjuju različiti elementi koji se isprepliću u već naznačeni autoritarno-populistički sindrom: centralizacija vlasti fokusirana na predsjedničku funkciju, populistički karakter vladajuće stranke te izbor pojedinaca na ministarske i druge izvršne funkcije u skladu s frakcijskim odnosom snaga i političkom podobnošću, prevlast obrasca »većinske demokracije« u kojem se čak i ključne

ustavne i institucionalne odluke nastoje donositi većinskom voljom vladajuće stranke bez usklađivanja s opozicijom. Ove su se okolnosti, osobito u početnom razdoblju vlasti HDZ-a, očitovale u neautonomnosti ministarskih funkcija u vladi i kratkotrajnosti ministarskih mandata te u stalno opadajućoj sposobnosti vladinog i upravnog aparata da rješava nagomilane obrambene, upravne, ekonomske i socijalne probleme (Zakošek, 1992).

Kasapović (1996) zaključuje kako je prilikom tvorbe političkih institucija u Hrvatskoj glavni politički akter samostalno donosio ključne političke odluke o novim političkim institucijama, ne uvažavajući uopće — ili čineći to tek sporadično i rubno — interese, ciljeve i preferencije ostalih političkih aktera. To je postojeći institucionalni sustav načelno činilo nestabilnim i nekonsolidiranim i prijetilo njegovim korjenitim mijenjanjem smjenom vlasti (Kasapović, 1996). Maldini (2011) u svojoj knjizi piše kako je »politička kultura hrvatskog društva« nedvojbeno mješoviti tip s različitim udjelima parohijalnih, podaničkih i participativnih obilježja. Iako je u hrvatskom društvu razvidna zastupljenost modernih društvenih vrijednosti i orijentacija poput individualizma, liberalizma, postmaterijalizma i otvorenosti, što pogoduju razvoju participativnih obilježja političke kulture, ipak su znatno izraženiji kolektivism, egalitarizam, religioznost i autoritarnost kao karakteristični kulturni obrasci tradicijskog naslijeđa, što pogoduju parohijalnim i podaničkim obilježjima političke kulture«. Iz svega navedenog jasno je kako trodioba vlasti, koja je iznimno važna za normalno funkcioniranje demokracije, nije zaživjela u prvom desetljeću tranzicije (Pavelić, 2015).

2.3 Kulturna tranzicija

Kalanj (1995) navodi kako se kulturna tranzicija analitički može problematizirati na nekoliko razina. Prva je »funkcionalna«. Naime, u projektima tranzicije, njihovu institucionalno-političkom prakticanju i ideološkom legitimiranju, kulturna se dimenzija poima i koristi kao poprište »nove identifikacije«. Traganje za novim identitetom, ili rehabilitacija nekoć postojećeg, ali autoritarno osujećenog identiteta, u gotovo svim tranzicijskim sredinama zbiva se kao snažni pokret retradicionalizacije, kao revizija do sada vladajuće interpretacije kulturne povijesti. To se kretanje odvija u dva naoko dispartna smjera. S jedne strane, rehabilitiraju se bitne demokratske vrednote, među kojima svakako ključno mjesto zauzima autonomija pojedinca. Autonomija je posvuda bila i ostala snažnim pokretačkim čimbenikom preobrazbe društva. Građani socijalističkih zemalja tako su jednodušno odbacili komunističke režime najvećim dijelom zbog toga što su ih lišavali njihove autonomije, a to znači osobne slobode i dostojanstva (Kalanj, 1995; Todorov, 1995). S druge strane, to identitarno nastojanje ide u smjeru nadindividualnih entiteta: nacija, etničkih skupina, religijskih sklopova, raznovrsnih manjinskih zajednica. Riječ je o obnovi izgubljene komunitarnosti, o uvjerenju da ona nije imaginarni arhetip kolektivne memorije nego zbiljski sklop kulturno-povijesnih činjenica s golemom mobilizacijskom snagom u oblikovanju političke volje, u djelovanju elita i masa. Tako se kulturna tranzicija odvija istodobno kao »liberalna revolucija« (težnja za individualnom autonomijom) i kao »konzervativna revolucija« (težnja za nadindividualnim identitetom koji je cementiran tradicijom i snagom prošlosti). Tu je činjenicu do sada najeksplicitnije aprobirao Alain Touraine, koji drži da demokraciju tvore tri elementa: *racionalna misao, osobna sloboda i kulturni identitet* (Kalanj 1995; Touraine 1994). U hrvatskom slučaju, događanja u posljednjem desetljeću dvadesetoga stoljeća možemo, prema

mišljenju Franka Ankersmita, nazvati »pomakom u novi svijet«. Takav pomak iziskuje nasilje, zapravo – kako on kaže – čak samoubojstvo, uništenje prijašnjega identiteta. Sve to uzrokuje agresiju zbog izgubljenoga identiteta te zahtijeva posebnu vrstu sjećanja, sjećanja na ono što i tko više nisam (Dyras, 2010; Ankersmit, 2004). Na taj se način odbacuje prijašnje stanje proizašlo iz graničnosti kultura, susjedstva različitih nacija koje je stoljećima uvjetovalo stvaranje univerzuma prožetoga različitim utjecajima. Umjesto toga nudi se jednoznačnost i »čisto hrvatstvo«. Iz igre sjećanja i zaborava rađaju se priče o Hrvatima od sedmoga stoljeća, o hrvatskim kraljevima – ponajprije o Tomislavu i Zvonimiru, o knezu Domagoju i njegovu sjedištu u Kninu. Nova naracija oživljava i lik bana Jelačića, zatim Oca Domovine Antu Starčevića te Antu Pavelića. Zbog toga su devedesete godine stvorile dobru konjunkturu i bile pogodne za takozvanu »regresivnu imaginaciju« (prema Teresi Walas), to jest za takvo shvaćanje suvremenih događaja u kojem se ističe njihova sličnost s prošlošću te se suvremena zbivanja tretiraju kao ponavljanje događaja poznatih iz prošlosti (Dyras, 2010).

Sljedeća razina je »transformativna i reproduktivna«. Sociološki i kulturnoantropološki pojam kulturne promjene upućuje na zaključak da se kultura, kao dinamička zbilja, mijenja prema različitim uzorcima: linearno-evolucionističkom, cikličkom, difuzionističkom i funkcionalističkom (Kalanj; Steward, 1981; Boudon, 1984; Sztompka, 1993). Modelski gledano, kulturni se pogon desocijalizira (»razdružuje«) a kulturne se tvorbe načelno (vrijednosnokriteriolški) dezideologiziraju. Ono što je u plansko-centralističkom modelu obavljala »država cijelog naroda«, odnosno državno-partijska birokracije, sada obavljaju institucije kulturnog tržišta, tržišna klijentela aparata financijske moći ili kulturne elite koje su u početnom stadiju tržišne rekonstrukcije osvojile nešto više materijalnih prednosti i javnog utjecaja. Međutim, modelska deregulacija i dezideologizacija ne dovode automatski do kulturno-društvene promjene i ne moraju značiti da je došlo do stvarne dezideologizacije. U tranzicijskoj zbilji ideološki kriteriji nisu dokinuti nego su samo pluralizirani. Kultura slobode zamijenila je kulturu jednakosti, i to je bitna promjena, ali reproduktivna logika kulturne moći ostala je ista bez obzira na preinake institucionalnog i ideloškog poretka stvari. Sloboda je impostirana kao demokratsko, a to znači općeljudsko i nadklasno načelo, ali to se načelo u zbiljskom socijalnom životu ne može realizirati drugačije nego kao sloboda na razlike, što uključuje i legitimnu slobodu na nejednakosti. Stoga bi bilo iluzorno tvrditi da se na transformacijskoj razini kulturne tranzicije automatski događaju bitni pomaci u međudnosu kulture i društvene strukture (Kalanj, 1995). Kultura nije puki odraz preuređene društvene strukture, kao što uostalom nije bila niti jednostavni epifenomen socijalističkog ekonomskog determinizma, ali ona tu strukturu legitimira, potvrđuje i reproducira, čak i onda kada je osporava. Prevedemo li Bourdieuov konceptualno-analitički aparat na kategorije tranzicijske situacije, mogli bismo izvući zaključak da ona tvori strukturalni (društveno-povijesni) okvir koji mijenja ne samu kulturu nego načine reproduciranja kulturnih predodžaba i djelovanja socijalnih aktera. Tranzicijski je kulturni habitus otvoren za promjene, ali je strukturalno uvjetovan tako da reproducira socijalne odnose u novoj distribuciji resursa moći. Novi »režim znanja i moći« ne mora nužno značiti nastajanje »nove kulture« ili stvarnu kulturnu promjenu. Ona se, kako to pokazuju kulturnoantropološka istraživanja, može događati samo na aditivan i kumulativan način (Kalanj, 1995; Steward, 1981), pa je stoga već sada jasno da će o tome više odlučivati dužina i sudbina »trećeg vala demokratizacije« nego polazna konstrukcija

institucionalne zbilje. »Otkriće« te činjenice neki su već označili kao »antiklimaks« nakon euforije izazvane kolapsom komunizma (Kalanj, 1995; Maier, 1995).

Treća razina, razina »simboličke racionalnosti« omogućuje oblikovanje javnosti kao komunikacijskog univerzuma koji je najsnažnije uporište slobodnog i demokratskog društva. U toj je sferi, možda više nego u ostalima, na djelu temeljna tranzicijska opreka između slobode i jednakosti, između interesne privatizacije i javne simboličke općenitosti, između tržišne ekonomije znaka i političke emancipacije javnoga simboličkog djelovanja. Masovni fenomen, pripremljen nedovršenom i sputanom modernizacijom, traži svoju maksimalnu kompenzaciju u masovnoj simboličkoj produkciji. Stoga je eksplozija medija, odnosno borbe za medije i medijske slobode, tako važna točka svih tranzicijskih programa i ponašanja njihovih političkih protagonista (Kalanj, 1995). Pregled stavova po novinama, pogotovo po tjednicima koji izlaze devedesetih, pokazuje da publika u hrvatskoj novinskoj ponudi može birati između novina koje iznose vrlo različite stavove. Oni se kreću u rasponu od gotovo uvijek negativnih, kritikantskih »Arkzin«, preko visoko kritičkoga »Feral Tribunea« do umjerenijega »Globusa«. »Feral Tribune« služi se i političkom satirama, karikaturom s fotomontažama i drugim medijskim izrazima kojih u drugim medijima nema, pa i time bitno obogaćuje mogućnost izbora informacija, stajališta i ideja (Jergović, 2003).

Nadalje, simbolička racionalnost tranzicijskog razdoblja bitno je usmjerena na preuzimanje, oponašanje i uzdizanje zapadnog kulturnog modela. Europeizam i okcidentalizam dobijaju gotovo neupitnu vrijednost. Slijediti ih znači uspjeti, doseći razinu simboličkog obilja i hedonizma, integrirati se s obećanim univerzumom slobodne cirkulacije ideja, dobara i ljudi (Kalanj, 1995). Iako civilizacijski aspekt hrvatske nepripadnosti Balkanu nikad nije dolazio u pitanje unutar samih hrvatskih granica, već se shvaćao kao nešto što je trebalo dokazivati jedino inozemnim akterima koji su Hrvatsku svrstavali među balkanske zemlje, Hrvatska je morala dati službeni oblik svojem zapadnoeuropskom identitetu kako bi postala priznata i prihvaćena od zapadnog svijeta, odnosno Europske Unije kao istinski zapadna zemlja, dakle – kao jedna od njih (Zambelli, 2010). Riječ je o pojavi koju bismo mogli označiti kao okcidentalističku simboličku racionalnost. U rastvaranju autoritarnih sustava ona je odigrala golemu ulogu. Huntington je naziva »snagom primjera« (»demonstration effects«) i svrstava je u red nekoliko bitnih faktora koji su uvjetovali »treći val demokratizacije« (Kalanj, 1995; Huntington, 1991). U navedeni kontekst spada i Huntingtonova teza o neizbježnom sukobu civilizacija čiji je najveći pobornik bio sam predsjednik Tuđman. U toj interpretaciji Hrvati su branitelji zapadnih vrijednosti pred drugom civilizacijom (Muslimani) i barbarima s Istoka (Srbi) (Babić, 2003).

Simbolička snaga koju sa sobom nose primjeri demokratskih poredaka, kao i sustava koji su uspjeli u borbi protiv autoritarizma, utječe na elite, reformatorske skupine i lidere tranzicijskih zemalja da i sami pristupe demokratizacijskim zahvatima. »Modernizatorska autokracija«, o kojoj socioantropološki govore Apter i Balandier, i reformatorsko-tranzicijski lideri, kako ih sociopolitološki vidi Huntington, silno teže za transcencijski neodoljivim ritualom (Kalanj, 1995; Apter, 1965; Balandier, 1967; Huntington, 1991). Budući da on više nije moguć u premodernim terminima, njihovo se dekorativno-simboličko nastojanje okreće prema ideološkoj dezideologizaciji »starog« i dezideologiziranoj ideologizaciji »novog«

reprezentativnog obrasca. »Novi« obrazac ima ambiciju istodobno zadovoljiti racionalnost i mase i elite. Odatle populizam kao jedna od reprezentativnih kulturnih struja tranzicijskog razdoblja. Njegove su pokretačke svrhe racionalno-političke, ali mu je praktička kulturna uloga dekorativno-simbolička. Moć koja je - u tranzicijskim sukobima - dekorirana populističkom kulturnom simbiozom može imati impresivnu mobilizacijsku snagu. Praktično-politička je prednost te simbioze u tome da ona na manifestnoj razini briše, ili u ime prećih ciljeva odlaže, socijalno-hijerarhijske distinkcije koje postoje u samom realitetu. Taj populistički konsenzus, koji se očituje kao unisoni kulturni pokret, elitama omogućuje dekorirati se aurom općeg interesa i pritom učvrstiti svoj rang, a masama pruža priliku slobodno odlučiti o stupnju svoje participacije (Kalanj, 1995). Ta kulturna unisonost dolazi u krizu, gubi svoju konsenzusnu dekorativnost čim se istroši njezina socijalnopolitička izdržljivost i pogotovo onda kada se pitanje kulture pojavi kao pitanje individualnosti. Na to vrlo uvjerljivo skreće pozornost i Hannah Arendt kada ustvrđuje da izlazak iz krize kulture uvijek ide preko kultivirane osobnosti koju, »u sadašnjosti, kao i u prošlosti, odlikuje umijeće izbora« (Kalanj, 1995; Arendt, 1972). Kulturna je tranzicija, gledana iz tog aspekta, preobražavanje kulturnog dekora u kulturu kao moć (umijeće) osobnog izbora (Kalanj, 1995).

3. REPERKUSIJE *ad hoc* TRANZICIJE

Ako stupanj uspješnosti tranzicije sagledamo u tri vida društvenog i političkog poretka: 1) normativni – uređen odgovarajući zakonski okvir; 2) institucionalno-politički – višestranačje, slobodni izbori, trodioba vlasti i tako dalje; 3) društveno-kulturni – za dva od ta tri vida sagledavanja uspješnosti tranzicije mogli bismo reći da su formalno zadovoljeni članstvom u Europskoj uniji. To su onaj normativni i institucionalno-politički (Ilišin, 1998; Haramija, 2017). Međutim, iako su oni formalno dovršeni, u svojoj biti nisu, i to upravo zato što onaj treći vid, društveno-kulturni, nije realiziran. On se manifestira u vrijednostima i ponašanju ljudi, ali i u strukturi vlasti, institucija; u gospodarstvu u kojima ljudi djeluju. Zato još uvijek možemo govoriti o nasljeđu komunizma kao čimbeniku koji usporava tranziciju. Navedeno se može uočiti i u više domaćih i stranih znanstvenih radova (Haramija, 2017).

Znanstvenik koji prvi počeo ukazivati na problem komunističkog nasljeđa kao važnog razloga neuspjeha tranzicije jest Josip Županov. Uviđa »da su se i u Hrvatskoj zasad očuvali obrasci komunističkog društvenog sustava sa svim trendovima svojstvenim tom sustavu« (Županov, 2011). Te obrasce prepoznaje u starim partijskim kadrovima koji su preplavili novu elitu, u naslijeđenim socijetalnim vrijednosnim kodovima (dvojac radikalni egalitarizam – autoritarnost), socijalnom karakteru stanovništva, koji je formirao stari sustav, te inertnosti birokracije i inerciji svakodnevnog života. Upozorava da smo iz komunističkog razdoblja naslijedili i »davanje prednosti političkoj lojalnosti nad stručnim sposobnostima [...] politička podobnost neusporedivo je važnija od profesionalne kompetentnosti i osobnog moralnog integriteta« (Županov, 2002). To je tako jer iako su napravljene promjene u institucionalnom i političkom sustavu dok su »manje [...] izražene promjene u vrijednosnom sustavu (dominantne društvene vrijednosti), a u nekim temeljnim kolektivnim stavovima čini se da uopće nije došlo ni do kakvih promjena« (Županov, 1995). Ivan Cifrić dodaje kako se promjene sustava vrijednosti ne događaju u kratkom vremenu: »vjerojatno će biti potrebna jedna ili dvije

generacije dok neke egalitarne vrijednosti ne izbljeduju iz svijesti tih društava« (Cifrić, 1996). I Johannes M. Schnarrer smatra da se mentalitet građana mijenja vrlo sporo jer je »u komunističkim zemljama marksizam bio preuzeo ulogu religije« (Schnarrer, 2011).

Nasljeđe komunizma očituje se u nizu ograničenja: »ekonomskih (egalitarizam, kolektivizam, plansko gospodarstvo), socijalnih (»etika nerada«), političkih (jednostranačje, državna kontrola, nefunkcionalni pravni sustav) i kulturnih (prisilna sekularizacija, tradicionalne vrijednosti, materijalizam)« (Haramija, 2017; Nikoderm i Črpić, 2014). Zbog svega navedenog proces tranzicije znatno je duži nego što se očekivalo. Kako u većini zemalja nije doveo do blagostanja koje se očekivalo, danas (u okruženju neispunjenih očekivanja, gospodarskih teškoća i rastuće socijalne nejednakosti i nesigurnosti) svjedočimo da u više zemalja jača nostalgija za vremenom komunizma. Istraživanje američkog Pew Research Center iz 2009. godine, na uzorku od 14.760 osoba iz četrnaest zemalja u kojima je bila komunistička vlast, navodi da se broj ljudi koji podržava tranziciju u demokraciju i tržišno gospodarstvo u svim zemljama bivšeg komunizma znatno smanjio od 1991. do 2009. godine¹ (Haramija, 2017).

Možda najinteresantiji društveni fenomen, kao što Arts, Hermkens i Van Wijck (1995) empirijski potvrđuju, jest da građani postkomunističkih zemalja iskazuju bitno više nedoumica o tome što je pravedno, a što nije, nego ispitanici iz zapadnoeuropskih zemalja. Nejasnoće i poteškoće koje s koncepcijom pravednosti imaju društva u tranziciji potječu iz nerazrješive sučeljenosti želje za kapitalističkim životnim stilom i želje za (barem prividnom) jednakošću na koju su ljudi naučeni. U tom smislu, tranzicijsku zbilju odlikuje *kolektivna shizoidnost* izražena istodobnim prihvaćanjem tržišnih zakonitosti - u nadi da je životni standard Zapada na dohvat ruke - i žestokim protivljenjem društvenim nejednakostima koje su njihov sastavni dio. Nesumnjivo, i sami su građani ubrzo postali svjesni neusuglasivosti vlastitih težnji. No, ta svijest nije dokrajčila tranzicijsku psihozu. Kao što je nekada partijski »Levijatan« bio nadležan za sve, nova je demokratska država trebala - prema sudu njezinih građana - pomiriti te nepomirljive prohtjeve. Ostavljajući po strani nerješivost nametnutog joj problema, država se ovoga puta našla u paradoksalnoj ulozi: trebala je ponajprije razvlastiti samu sebe (Štulhofer, 1998). Dakako, u zemljama s niskim sociokulturnim kapitalom, naslijeđenim administrativnim aparatom i krhkim, tek djelomično reformiranim, pravnim sustavom, taj je paradoks rezultirao posve predvidljivim nizom malverzacija, zaobilaženja ili čak kršenja zakona, pri čemu su se nove političke i gospodarske elite međusobno ispomagale prebacujući troškove tranzicije na sve siromašnije ostale. Imajući, također, u vidu da su - usporedno sa privatizacijom - tranzicijske države iskazale jasnu tendenciju povlačenja iz sustava socijalne skrbi (Štulhofer, 1998; Kiss, 1993), ne začuđuje rastući animozitet prema tranzicijskoj državi i izraženo nepovjerenje u njezine institucije i službenike.

Premda izrazito snažno naglašena, opisana mješavina nezadovoljstva i nepovjerenja nije temeljni sociokulturni problem gospodarske tranzicije. Bitno je ozbiljnija poteškoća status i dinamika sociokulturnog kapitala (usp. Štulhofer, 1997). Nastavi li se, naime, masovno

¹ Tranziciju u kapitalizam podržava 36% Ukrajinaca, 46% Mađara, 50% Rusa i Litvanaca, 53% Bugara, 66% Slovaka, 71% Poljaka, 79% Čeha. Usp. PEW RESEARCH CENTER, Pew Global Attitudes Project, Two Decades After the Wall's Fall, Washington D. C. (2. XI. 2009.), u: <http://www.pewglobal.org/files/2009/11/Pew-Global-Attitudes-2009-Pulse-of-Europe-Report-Nov-2-1030am-NOT-EMBARGOED.pdf> (14. III. 2016.).

kopiranje onog što se danas percipira kao nemoralna i, vrlo vjerojatno, nezakonita, ali uspješna strategija djelovanja, postojeća će sociokulturna matrica - ionako deficitarna kada je riječ o povjerenju i kooperativnosti (Štulhofer i Karajić, 1997) - doživjeti daljnju eroziju. Usljeđujuća bi prevlast oportunitizma vrlo brzo postala snažnim generatorom gospodarske suboptimalnosti. U tom smislu, razmatranje privatizacije očima hrvatskih građana posao je vrijedan truda ne samo zbog toga jer takvih analiza do sada nismo imali već i zbog toga jer nam tek razumijevanje ocjene javnosti pruža konačni razlog za promjenu društvene politike.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rad je započet preispitivanjem društveno-ekonomskog sustava koji je u Hrvatskoj egzistirao u periodu od 1945. do 1990., a kojeg najčešće prepoznajemo pod etiketom »samoupravni socijalizam«. Cilj je bio pružiti kratak uvid u neodrživost socijalističkog/komunističkog poretka u Jugoslaviji, odnosno demistificirati funkcioniranje sustava čiji je legitimitet počivao na određenim elementima političke kulture (lojalnost, identitet, moć) te ekonomskim i identitetskim politikama koje nisu vjerodostojno odražavale povijesni i društveni realitet konstitutivnih naroda SFRJ. Kad se na navedene prepreke u opstojnosti jugoslavenskog integralnog samoupravljanja nadoda ireverzibilna fragmetacija jugoslavenskog identiteta uoči velikosrpske agresije, postaje očito kako je jugoslavenska ideja devedesetih doživjela konačan krah (ili kako J. Županov (1995) slikovito zaključuje, »ideja jugoslavenstva ostala je zatrpana pod ruševinama Vukovara«). Ratno stanje koje je uslijedilo, rezultiralo je (u radu detaljno opisanim) uvjetima dominacije samo jedne organizirane političke snage i samo jednog legitimnog interesa, zbog čega demokratske institucije koje bi olakšale tranziciju u demokratsko, pluralno, građansko društvo, nisu uspjele profunkcionirati u pravovaljanom roku. Mlada hrvatska država u nasljeđe je dobila društvene institucije dominantno okarakterizirane demokratskim deficitom, što će već za vrijeme trostruke tranzicije -gospodarske, političke i kulturne- »isplivati« na površinu i ostaviti kobne posljedice. Naime, bez kontinuiteta i spontanog razvoja kapitalističkih vrijednosti i institucija, vjera u tržišno gospodarstvo i demokratski pluralizam ostala je baš to, »vjera«, što je najbolje vidljivo u kontradiktornim težnjama hrvatskih građana; preciznije, u nesuglasivosti želje za životnim standardom Zapada s jedne strane, i žestokim protivljenjem društvenim nejednakostima koje su njihov sastavni dio, s druge. »Muke po tranziciji« i dalje su aktualna tema čija daljna perpetuacija inhibira cjelovit razvoj demokratske kulture i pravog tržišnog gospodarstva u Hrvatskoj. Iako mnogi tranziciju smatraju dovršenom ulaskom Hrvatske u Europsku uniju, kontekst i akcije pojedinaca i određenih grupa devedesetih godina i dalje neupitno determiniraju funkcioniranje hrvatskih institucija, gdje se posebno izdvajaju sudstvo i pravosuđe, kao tzv. »rak rane« hrvatskog društva. No, sociološki gledano, glavne promjene trebalo bi tražiti u vrijednosnom sustavu (dominantnim društvenim vrijednostima) hrvatskih građana, pri čemu se ipak čini kako se u kolektivnom ozračju postjugoslavenskog prostora društvene promjene odvijaju sporije nego što smo očekivali 90-tih kad je vjera u pobjedu liberalne demokracije i tržišnog gospodarstva bila izrazito snažna. Naime, dominantan pogled na svijet i danas nam je u skladu s onim što je Josip Županov prije pedeset godina opisivao iz svoje radne sobe: imamo prevelika očekivanja od države, dijelimo nesklonost inovacijama i

poduzimanju poduzetničkog rizika, podcjenjujemo znanje i stručnjake. S obzirom da se, u trenucima kad ovo pišem, obilježava 30 godina Međunarodnog priznanja Hrvatske, vjerujem da je ovaj rad bio koristan kao kratki izlet u prošlost, ali bez potrebe zaustavljanja u istoj; svrha je rekapitulacija znanja kako bismo mukom stečeno iskustvo iskoristili kao zamah u prijeko potrebnoj izgradnji šireg povjerenja - uključujući povjerenje u državne institucije i mehanizme nepristranog razrješenja sukoba i nametanja reda, što se nameće kao jedini ispravni put u izgradnji institucija po mjeri hrvatskog (kao ujedno i europskog) građanina.

Uz sve rečeno, važno je ipak nadodati kako primjer negdašnje socijalističke jugoslavenske državne zajednice i hrvatskog prostora u kontekstu pola stoljeća duge tranzicije i razarajuće konfliktne radikalizacije „politike identiteta“ nužno zadire u kompleksnija pitanja političko-ekonomske naravi takvog povijesnog iskustva. Preciznije, s obzirom na to da tranzicija implicira stalnu prijelaznost i mijenu, takvo stanje smanjuje mogućnost da objektivno sagledamo sadašnjost koja nam stalno i iznova bježi – dovodeći nas u „pat poziciju“ nekritičkog i jednosmjernog analiziranja višeslojnog fenomena poput tranzicije. Konkretno, dostupna literatura bazirana je na općedruštveno raširenoj ideji o „neizbježnosti i nužnosti tranzicijskih procesa“, gdje se tranzicija se nudi kao putokaz prema realiziranom svijetu kapitalističke liberalne demokracije dominantnom u prepoznatljivom Fukoyaminom diskursu. Kritike autora poput Creeda, Burrawoy i Verdery ili Humphrey nude kompleksniju, nelinearnu sliku transformacije ekonomsko-političkih sustava i socio-kulturnih obilježja svakodnevnog života obilježenih diskontinuitetima, pri čemu se obilježja socijalizma i kapitalizma temporalno preklapaju i iskustveno prepliću, a dominiraju raznovrsna „lokalna“ iskustva tranzicije (više u: Hromadžić i Čavkić, 2016), što u budućim analizama fenomena hrvatske tranzicije može pružiti obuhvatniji odgovor na do sada neriješena pitanja.

LITERATURA

Ankersmit, F. (2004). *Narracija, reprezentacija, doświadczenie. Studia z historii historiografii*. E. Domańska, ur. Kraków: Universitas.

- Apter, A. (1965). *Politics of Modernization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1972). *La crise de la culture*. Paris; Galiimaru.
- Arts, W., Hermkens, P. & P. Van Wijck (1995). Anomie, Distributive Justice and Dissatisfaction with Material Well-Being in Eastern Europe. *International Journal of Comparative Sociology* 36 (1-2):1-15.
- Babić, D. (2003). Dejan Jović, Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974.–1990.). *Migracijske i etničke teme*, 19 (2-3), 295-299. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/7863>
- Balandier, G. (1967) *Anthropologie politique*. Paris: P.U.F.
- Bell, D. (1976) *The Cultural Contradiction of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bendeković, J. (1999.), Privatizacija u Hrvatskoj. U: Z. Baletić (ur.), *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji* (str. 63-81), Zagreb, Ekonomski institut
- Klepo, M., Bićanić, I., & Ivanković, Ž. (2017). Slučaj Agrokor: Kriza najveće hrvatske kompanije. *Friedfrich Ebert Stiftung, Zagreb*.
- Borak, N. (2001). *Gospodarski vzroki raspada Jugoslavije: Ekonomsko-zgodovinska razlaga*. Univerza v Ljubljani, Ljubljana (FF, doktorska disertacija).
- Broz, J. (1942.) *Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi*, u: *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941.-1945*. Beograd: Kultura.
- Buden, B. (2003). Još o komunističkim krvolocima, ili, zašto smo se ono bili rastali?. *Prelom*, (5), 51-57.
- Calvo, G. A., Frenkel, J. A. (1991.), *From Centrally Planned to Market Economy*, International Monetary Fond.
- Cifrić, I. (1996). Tranzicija i transformacija—između norme i prakse. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline*, 5(2), 135-153.
- Cvjetičanin, V. (1991). „Proturiječja i unutarnje granice jednog političkog modela; Partija, država i samoupravljanje u Jugoslaviji“, *Revija za sociologiju*, 22 (3-4): 275-292
- Dyras, M. (2010). U potrazi za novim identitetom: naracije o hrvatskom identitetu u devedesetim godinama dvadesetoga stoljeća. *Kroatologija*, 1 (2), 57-66.
- Dubravčić, D., Dujšin, U. (1991.), *Makroekonomska politika i tranzicijska kriza*, Zagreb, Ekonomski institut
- Franičević, V. (2002). Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao*, 39(01), 3-34.
- Galbraith, J. K. (1980). *The Nature of Mass Poverty*. Penguin Books, Harmondsworth.

- Glaessner, G.-J. (1994). *Demokratie nach dem Ende des Kommunismus. Regimewechsel, Transition und Demokratisierung im Postkommunismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Goldstein, Ivo (2013) *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber.
- Haramija, P., & Njavro, Đ. (2016). Tranzicija i njezini rezultati—zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja. *Obnovljeni život*, 71(4), 515-528.
- Haramija, P. (2017). Prisutnost i posljedice svjetonazorskog nasljeđa komunizma. *Bogoslovska smotra*, 87 (4), 863-883.
- Holmes, S. (1993). Back to the Drawing Board, *East European Constitutional Review*, 2, 1: 21-25.
- Horvat, B. (1982). *Politička ekonomija socijalizma: preveli s engleskog Dubravko Mihaljek i Mia Mikić*. Globus.
- Hromadžić, H. (2020). Historizacija tranzicije—slučaj (post) jugoslavenskog prostora. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*, 29(1), 81-95.
- Hromadžić, A., & Čavkić, L. (2016). Relikvije buduće prošlosti: prazni dom penzionera u Bihaću. *Holon: postdisciplinarni znanstveno-stručni časopis*, 6(1), 77-99.
- Huntington, S. P. (1991) *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Ilišin, V. (1998). Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, (139-142), 27-52. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/119953>
- Jerak, N. i Omazić, B. (2008). Etičke vrijednosti u privatizaciji hrvatskoga gospodarstva i pitanje odgovornosti u globalizacijskom procesu. *Socijalna ekologija*, 17 (3), 285-296. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/29006>
- Jović, D. (2003). Jugoslavija—država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974.–1990.). *Migracijske i etničke teme*, (2-3), 295-306.
- Jušić, B. (1999.). Osnove teorije tranzicije. U: *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji* (str. 422-436), Zagreb, Ekonomski institut.
- Kalanj, R. (1995). Kulturna tranzicija. *Revija za sociologiju*, 26(3-4), 231-240.
- Kasapović, M. (1996). Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj. *Politička misao*, 33 (2-3), 84-99.
- Katunarić, V. (1988). *Dioba društva : socijalna fragmentacija u američkom, sovjetskom i jugoslavenskom društvu*. Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb.
- Katunarić, V. (2004). Vrijediti i koštati: sociokulturne pretpostavke tranzicije u novijim radovima hrvatskih ekonomista. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 13(69+ 70), 147-168.

- Kiss, Y. (1993). Paradoksi privatizacije u Istočnoj i Srednjoj Europi. *Društvena istraživanja*, 2 (3):3-29.
- Körösenyi, A. (1991). Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics, *The Political Quarterly*, 62, 1: 52-74
- Korošić, M. (1988). Stupanj depresiranja dohotka poljoprivrede i srodnih sektora. *Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues*, 1(2), 9-16.
- Kovač, B. (2012). Politička ekonomija reformiranja samoupravnog socijalizma—od europeizacije Jugoslavije do balkanizacije današnjeg EU-a. *Politička Misao*, 49(03), 74-91.
- Kovač, B., (1990). *Rekvijem za socializem*. DZS, Ljubljana.
- Kušić, S. (2007). Institucionalni i evolucijski aspekti privatizacije u srednjoj i istočnoj Europi. *Ekonomski pregled*, 58(1–2), 91–105.
- Lalović, D. (2000). O totalitarnim značajkama hrvatske države (1990.-1999.). *Politička misao*, 37(01), 188-205.
- Lamza Posavec, V. (2000). Što je prethodilo neuspjehu HDZ-a na izborima 2000.: rezultati istraživanja javnoga mnijenja u razdoblju od 1991. do 1999. godine. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 9(4-5 (48-49)), 433-471.
- Lawson, G. (ur.), *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge, 2010.
- Maier, Ch.S. (1995) *Democracy and its Discontents*. Foreign Affairs, Agenda 1995
- Maldini, P. (2011). *Politička kultura i demokratska tranzicija u Hrvatskoj*. Sveučilište u Dubrovniku.
- Mišur, I. (2020). Kroatizacija—jučer, danas, sutra. *Motrišta*, (113-114), 52-58.
- Nikodem, K., & Črpić, G. (2014). O (ne) održivosti veza između povjerenja i demokracije. *Vrednote u Hrvatskoj iu Europi, Komparativna analiza*, 259-307.
- Peračković, K. (2000). Razlike u stavovima o krajnjim učincima privatizacije u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 9(48+ 49), 527-543.
- Peračković, K. (2004). Sociologija tranzicije: strukturalni, sociokulturni i neomodernizacijski pristup. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 13(71), 487-504.
- Pavelić, B. (2015.) *Smijeh slobode*. Rijeka: Adamić.
- Pusić, V. (1998). *Demokracije i diktature: Politička tranzicija u Hrvatskoj i jugoistočnoj Europi*. Durieux.
- Schnarrer, J. (2011). *Tranzicijske demokracije i Europa: gospodarsko politički aspekt na temelju promjene sustava i mentaliteta u* : Baloban, S. (ur.) (2011), *Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama*. Zagreb.

- Segetlija, Z. (2003). Prof.dr.sc. Ivan Boras: Apostazija ekonomske teorije samoupravnog socijalizma - tragom prošlosti. *Ekonomski vjesnik*, XVI (1-2), 159-161.
- Sekulić, D. (1992). Nationalism versus democracy: legacies of marxism. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 113-132.
- Sekulić, D. (1997). The creation and dissolution of the multinational state: the case of Yugoslavia, *Nations and Nationalism*, 2: 165-179
- Sekulić, D., & Šporer, Ž. (2000). Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 31(1-2), 1-20.
- Sekulić, D. (2003). Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske. *Politička misao*, 40 (2), 140-166.
- Steward, J. H. (1981) *Teorija kulturne promjene*. Beograd: BIGZ
- Supek, R. (1971). Protivurječnosti i nedorečenosti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. *Praxis-Jugoslavensko izdanje*, (03-04), 347-371.
- Šakić, V. (1999). Socijalna pravednost i privatizacija u Hrvatskoj – sociopsihološki pogled. U: Čengić, D. i Rogić, I. (ur.). *Privatizacija i javnost* (str. 175-213). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; knj. 7.
- Šokčević, Š., & Dugalić, V. (2007). Privatizacija društvenog/državnog vlasništva-(ne) uspjeti tranzicijski proces? Socijalno-etička prosudba. *Diacovensia: teološki prilozi*, 15(1), 103-154.
- Štulhofer, A. (1998). Krivudava staza hrvatske privatizacije.
- Štulhofer, A. (1997). Sociokulturni kapital i gospodarska tranzicija. *Mimeo* - Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Štulhofer, A. i Karajić, N. (1997). Sociocultural Capital and Economic Development: The Case of Croatia. In: *Enterprise in Transition*. Vienna: DAAAM International; Split: Faculty of Economics.
- Štulhofer, A. (2000). *Nevidljiva ruka tranzicije: ogledi iz ekonomske sociologije*. Hrvatsko sociološko društvo.
- Todorov, T. (1995) *Du culte de la difference ä la sacralisation de la victime*. Esprit 6.
- Touraine, A. (1994) *Qu'est-ce que la democratic*. Paris: Fayard.
- Tustić, T. (2021). *Nastanak ortačkog kapitalizma* (Doctoral dissertation, University of Zagreb. Faculty of Humanities and Social Sciences. Department of Sociology).
- Vedriš, M., Šimić, R., & Dujšin, U. (2007). Vanjski dug: Posljedice prethodne politike i mogući uzrok usporavanja budućeg razvoja. *Ekonomija*, 14(1).
- Vojnić, D. (1999). ZEMLJE U TRANZICIJI-Koncepcijski propusti i strateške zablude. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, 9(74), 73-97.

- Vojnić, D. (2010). Kriza suvremenoga kapitalizma (s posebnim osvrtom na krizu realnoga socijalizma i krizu samoupravnoga socijalizma). *Ekonomski pregled*, 61(5-6), 293-316.
- Vojnić, D. (2013). Ekonomija i politika tranzicije—pola stoljeća povijesti reforme socijalizma i tranzicije 1962.–2012. u svjetlu novije ekonomske povijesti. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, (516= 50), 153-186.
- Zakošek, N. (1992). Odabir političkih institucija u postsocijalizmu i formiranje hrvatskog političkog sistema. *Politička misao*, 29 (3), 81-92. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/112398>
- Zambelli, N. (2010). Između Balkana i Zapada: problem hrvatskog identiteta nakon Tuđmana i diskurzivna rekonstrukcija regije. *Politička misao*, 47(01), 55-76.
- Zrinščak, S. (ur.) *Vrednote u hrvatskoj i u europskoj; Komparativna analiza*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, KBF Sveučilišta u Zagrebu, str. 259-307
- Županov, J. (1983). Znanje, društveni sistem i „klasni“ interes. *Naše teme*, 27, 1048-1054.
- Županov, J. (1995). *Poslije potopa*. Nakl. Zavod Globus.
- Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Županov, J. (2011). Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena. *Politička misao*, 48 (3), 145-163. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/74112>